

”בצדקה תכונני”

הראל יצחק זנ”ד

חלק ב. שיעור הצדקה

א. ’אין ידו משגת’

1. גדר ’אין ידו משגת’

הרמב”ם¹ פסק ”מצות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני אם היתה יד הנותן משגת” וכו’, ועוד כתב² ”בא עני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותן לו כפי השגת ידו” וכו’. יש לשאול, מה משמעות הגדר של ’אין ידו משגת’; האם אין אדם מחויב בצדקה אלא אם היתה ידו משגת, או שמא לעולם כאשר יש לפניו עניים מחויב בצדקה, אלא שאם אין ידו משגת הרי הוא אנוס?

לכאורה, יש לתלות פתרון שאלה זו בחקירתנו שבחלק א’; שאם עיקר מצות צדקה הוא תיקון העוני – מסתבר לומר שאם אין ידו משגת אינו מחויב בצדקה, שהרי ע”י שיתן צדקה ייעשה הוא עצמו עני, ואם עיקר המצוה הוא שיתן צדקה – אזי י”ל שלעולם הוא מחויב לתת, אלא שאם אין ידו משגת הוא אנוס.

הרמב”ם¹ הביא שלושה פסוקים המגדירים את מצות הצדקה: ”פֶּתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לַעֲנִי”³, ”וְהַחֲזִיקְתָּ בֹרֵךְ וְתוֹשֵׁב וְחַי עִמָּךְ”⁴, ”וְחָי אַחִיךָ עִמָּךְ”⁵. נראה שכל אחד מהפסוקים מבטא חלק מגדרי מצות הצדקה, ויש לומר שהפסוק ”וְחַי אַחִיךָ עִמָּךְ”, ממנו למד רבי עקיבא ש”חייך קודמים לחיי חבירך”⁶, בא ללמד שגדר החיוב במצות צדקה הוא ”אם היתה יד הנותן משגת”.

2. דברי רס”ג לפי הסבר ערוך השולחן

הטור⁷ הביא את דברי רבי סעדיה גאון: ”חייב אדם להקדים פרנסתו לכל אדם ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו, שנאמר וחי אחיך עמך – חייך קודמין לחיי אחיך”⁸. ומפורש בדברי רבי סעדיה גאון, שעד שיהיה לו כדי פרנסתו אינו מחויב כלל בצדקה⁹. ובתנא דבי אליהו רבא¹⁰: ”אם יש לו לאדם מזונות בתוך ביתו ומבקש לעשות מהן צדקה כדי שיתפרנסו אחרים משלו, כיצד יעשה בתחלה יפרנס את אביו ואמו” וכו’, וגם כן משמע כדברי הרס”ג.

¹ הלי מתנות עניים פרק ז’ הלכה א’.

² שם הלכה ה’.

³ דברים ט”ו, ח’.

⁴ ויקרא כ”ה, ל”ה.

⁵ שם ל”ו.

⁶ בבא מציעא דף ס”ב.

⁷ יו”ד ס”י רנ”א.

⁸ והובא ברמ”א יו”ד ס”י רנ”א סעי’ ג’. וציין על זה הגר”א (ס”ק ו’) שמקורו במחלוקת רבי עקיבא ובן פטורא בב”מ דף ס”ב. ועיי לקמן סעי’ 3 ו-4.

⁹ ועיי לעיל חלק א’ (ומדברך נאוה’ חוברת ה’) ס”י ה’ סעי’ 4 שהבאנו את דיון הפוסקים בדברי רס”ג.

¹⁰ ריש פרק כ”ז.

הבית יוסף בבדק הבית¹¹ כתב על דברי רס"ג: "יש לי על דברי ה"ר סעדיה גמגומי דברים"; ואפשר שדעת הבית יוסף היא שמי שאין ידו משגת הוא בגדר אנוס, ועדיין מחויב במצוה, ומשום כך אף שאין לו יתר על פרנסתו צריך לדחוק עצמו ולתת לצדקה. אמנם, אפשר שחלק רק על כך שמשמע מדברי רס"ג שפטור אף משלישית השקל, ואפשר עוד שחלק רק משום שמשמע מדברי רס"ג שאפילו הרגיל עצמו בפינוקים, וזה שיעור כדי פרנסתו, פטור מצדקה, ואילו הבית יוסף סובר שדווקא חייו קודמים לחיי חברו ולא מותרותיו¹².

בערוך השולחן¹³ כתב, שדברי רס"ג מתייחסים דווקא לקביעות צדקה כמעשר וחומש, אבל בשלישית השקל בשנה כל אדם חייב. ועל זה הקשה¹⁴, ש"אם נאמר כפשוטו, א"כ רובן של בעלי בתים פטורין מן הצדקה לגמרי לבד שלישית שקל בשנה, וידוע דרוב ישראל הלואי שיספיק להם פרנסתם להוצאתם, ולפי"ז יפטורו כולם מן הצדקה זולת עשירים גדולים, ובמקומות שאין עשירים יגוועו העניים ברעב, ואיך אפשר לומר כן וגם המנהג אינו כן". ותירץ¹⁵ "נלע"ד ברור דזה שכתב הגאון דפרנסתו קודמת היינו באיש שאינו מרויח רק לחם צר ומים לחץ"; נראה שערוך השולחן סובר ש'אין ידו משגת' אינו פטור, אלא בגדר אנוס, ועד שמגיע ללחם צר ומים לחץ אינו בגדר אנוס.

3. דיון בדברי ערוך השולחן

לכאורה דינו של ערוך השולחן, שאדם חייב לדחוק עצמו בשביל פרנסת חיי חברו, שנוי במחלוקת תנאים בתוספתא¹⁶, דתניא "מעייין של בני העיר, חיייהן וחיי אחרים – חיייהן קודמין לחיי אחרים, בהמתם ובהמת אחרים – בהמתם קודמת לבהמת אחרים, כביסתן וכביסת אחרים – כביסתן קודמת לכביסת אחרים, חיי אחרים וכביסתן – חיי אחרים קודמין לכביסתן. רבי יוסי אומר: כביסתן קודמת לחיי אחרים"¹⁷. ולכאורה, דעת רבי יוסי היא שרווחת בני העיר בעלת המעייין ומניעת צערם – קודמת לחיי עיר אחרת, ואם כן אותו הדין צריך להיות לגבי כל אדם שמניעת דוחקו תהיה קודמת לפרנסת אחרים, שלא כפסק ערוך השולחן. אמנם, הגמרא בנדרים¹⁸ מסיקה שאף רבי יוסי מודה שרק חיייהם קודמין לחיי אחרים, אלא שסובר שאף כביסה היא בכלל חיייהם, כמו שכתוב שם בגמרא "ערבוביתא דמאני מתיא לידי שעמומיתא"¹⁹, ואם כן שוב עמדו דברי ערוך השולחן בלא מחלוקת.

הנצי"ב²⁰ ביאר שמחלוקת רבנן ורבי יוסי היא היא מחלוקת רבי עקיבא ובן פטורא²¹, דתניא "שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם מתים ואם שותה אחד

¹¹ בסי' רנ"א.

¹² ועיי' לקמן סעי' 3. ועיי' אפשרות נוספת בהבנת דברי הרס"ג לעיל חלק א' שם סוף סעי' 4.

¹³ יו"ד סי' רנ"א סעי' גי-ד.

¹⁴ שם ה'.

¹⁵ שם ו'.

¹⁶ בבא מציעא סוף פרק י"א. והעתקנוה כפי שהובאה בתלמוד במסכת נדרים דף פ' :

¹⁷ מחלוקת זו לא הובאה כלל ברמב"ם ובטושו"ע, אך רב אחאי גאון הביאה בשאילתות שאילתא קמ"ז ופסק כרבי יוסי.

¹⁸ דף פ"א.

¹⁹ שעמומיתא – שגעון ותמהון לב. ע"פ רש"י ור"ן.

²⁰ העמק שאלה שאילתא קמ"ז אות ד'.

מהן מגיע לשוב. דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו. עד שבא ר' עקיבא ולימד: 'וחי אחיך עמך' – חייך קודמים לחיי חבריך". לכאורה, דעת בן פטורא אינה מובנת, שאם אינו יכול להחיות את חברו ימות גם הוא ח"ו! פירש הנצי"ב, שדעת בן פטורא היא שאדם חייב להכניס עצמו לספק סכנת נפשות במקום פיקוח נפש ודאי של חברו²², וכאן אם ישתה הוא – ודאי ימות חברו, ואילו אם ישתו שניהם – יום או יומיים יעמדו, ואפשר שבתוך כך יזדמנו להם מים וינצלו. ובא רבי עקיבא ולימד "וחי אחיך עמך" – ספק חייך קודמים לודאי פיקוח נפש של חברך, והן הן דברי רבי יוסי "כבישתן קודמת לחיי אחרים", שאם לא יכבסו אינו ודאי שיבוא לשעמומיתא, אך זהו ספק פיקוח נפש, ואצל בני העיר האחרת הרי זה ודאי פיקוח נפש שלא ישתו, ופסק רבי יוסי שספק פיקוח נפש שלהם קודם לודאי פיקוח נפש של חבריהם.

נמצא ש'חייך קודמים' הוא דין בהלכות פיקוח נפש, ואין לו נגיעה כלל להלכות צדקה. ויש לסייע מזה לדעת ערוך השולחן, שכך ביאר את דברי רבי סעדיה גאון – שאינו חייב לתת צדקה אם אין לו פרנסתו, דהיינו לחם צר ומים לחץ, שבפחות מלחם צר ומים לחץ הרי זה פיקוח נפש או לפחות ספק פיקוח נפש.

4. דעת האגרות משה

רבי משה פיינשטיין²³ ביאר את מחלוקת רבי עקיבא ובן פטורא באופן אחר, ע"פ פירוש רש"י במסכת סנהדרין²⁴ בסברת "מאי חזית"²⁵ דדמא דידך סומק טפי, דילמא דמא דהוא גברא סומק טפיי", שמחמתה ייהרג ואל ישפוך דם חברו, שכתב בזו הלשון: "סברא הוא שלא תדחה נפש חברו דאיכא תרתי, אבוד נשמה ועבירה, מפני נפשו דליכא אלא חדא – אבוד נשמה... דכי אמר רחמנא לעבור על המצות משום וחי בהם, משום דיקרה בעיניו נשמה של ישראל, והכא גבי רוצח כיון דסוף סוף איכא איבוד נשמה, למה יהא מותר לעבור" וכו'. והנה, דעת בן פטורא שבעל המים אינו יכול לשתות, שהרי סוף סוף איכא איבוד נשמה, ואם ישתה הוא – איכא תרתי, איבוד נשמה ועבירה שעובר על עשה ולאויים של צדקה; אמנם, גם חברו אינו יכול לשתות, שהרי אם ישתה – יסלק את אפשרות הצלה מבעל המים, ומשום כך ישתו שניהם²⁶. ו'בא ר' עקיבא ולימד: 'וחי אחיך עמך' – חייך קודמים לחיי חבריך"⁶, שלא נאמרה כלל מצות צדקה כאשר הוא עצמו צריך לדבר, ואינו מחויב כלל בצדקה אלא כשיש לו יותר ממה שצריך לעצמו [ולא כפי שסבור בן פטורא – שהוא מחויב, אלא שאנוס מלקיים], וממילא הדין שישתה הוא ויחיה, שאין כאן אלא חדא – איבוד נשמה, ואין כאן עבירה.

²¹ בב"מ דף ס"ב, ובזה ביאר את השמטת הפוסקים למחלוקת רבנן ורבי יוסי – כיון שכבר פסקו הרי"ף והרא"ש כרבי עקיבא.

²² עיי' בית יוסף חו"מ סי' תכ"ו, שההגמ"י למדו מהירושלמי כן לדינא. ועיי' סמ"ע שם ס"ק ב', ובפתי"ת שם ס"ק ב' הביא בשם אגודת אזור שהבבלי חולק בזה. ועיי' העמק שאלה שאילתא קכ"ט אות ד' שהביא סוגיית הירושלמי ודן בזה.

²³ באגרות משה יו"ד חלק א' סי' קמ"ה, שנשאל מדוע השמיט הרמב"ם דין "חייך קודמים", וביאר שהוא כלול בדבריו בהל' צדקה.

²⁴ דף ע"ד, ד"ה "סברא הוא".

²⁵ ע"פ גירסת רש"י.

²⁶ הדברים מבוססים על הדין שסילוק אפשרות הצלה הוא כרציחה לעניין ייהרג ואל יעבור. ועיי' בגוף התשובה, שהביא הגר"מ פיינשטיין ראיות לדין זה.

אכן, גם אחרי כל זאת עדיין אפשר לומר, שדווקא כאשר יש לו צורך חיוני כזה, שמוגדר כ"חיוני" – אינו מחויב במצות צדקה, אך אם הצורך שלו הינו לדברים פחות חיוניים, כגון שהתרגל לרמת חיים של מכונית או סוס לרכב עליו, צריך לוותר עליהם כדי לקיים מצות צדקה, כדברי ערוך השולחן²⁷. אלא שמדברי הגר"א מוכח לכאורה שאף בכה"ג אינו מחויב בצדקה.

על דברי הרמ"א²⁸, שכתב "פרנסת עצמו קודמת לכל אדם ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו", ציין הגר"א²⁹ למחלוקת בן פטורא ורבי עקיבא (שהלכה בה כרבי עקיבא – שחיי עצמו קודמים לחיי חברו), לתנא דבי אליהו¹⁰ ולמשנה בסוף פרק אלו מציאות³⁰ "אבדתו ואבדת אביו – אבדתו קודמת. אבדתו ואבדת רבו – שלו קודם"; ובגמרא "מנא הני מילי³¹, אמר רב יהודה אמר רב: אמר קרא 'אפס כי לא יהיה בך אביו'³² – שלך קודם לשל כל אדם". ואם כן, השווה הגר"א את דין רס"ג, שפרנסתו קודמת לכל אדם, לדין 'אבידתו קודמת לשל כל אדם'. ונראה פשוט, שבדין זה אינו נחשב אנוס, עד שלא יהיה מחויב להשיב אבידה, שהרי אדם מחויב להוציא עד שיעור מסוים מממונו על מצות עשה, ואת כל ממונו על מצות לא תעשה, ואם מחויב ב"השב תשיבם"³³ וב"לא תוכל להתעלם"³⁴ – מדוע הוא אנוס, אדרבה עליו להפסיד אבידתו כדי לקיים את המצוה, וכי אבידתו קודמת למצות תפילין, או אם הוא נזיר – היותר לו להיכנס לבית הקברות כדי לא להפסיד אבידתו? אלא על כרחנו צריך לומר, שאינו מחויב כלל להשיב אבידת אחרים, אם ע"י זה יפסיד את אבידת עצמו. אם כן, מוכח מדברי הגר"א, שאף בלא פיקוח נפש או צורך חיוני אינו מחויב בצדקה במקום שהוא עצמו צריך לדבר, ששלו קודם לשל כל אדם.

משום שדברי האג"מ בהירים ומתוקים ומבוארים באר היטב, נסיים בהם סימן זה. וזו לשונו: "והנה הרמב"ם רפ"ז ממ"ע כתב מ"ע ליתן צדקה אם היתה יד הנותן משגת, משמע שהוא תנאי בחיוב המצוה, ולא כשאר המצות שג"כ הוא רק כשיש לו ולא נקט תנאי זה, משום דבכל המצות החיוב עליו הוא בכל אופן רק שהוא אנוס מלקיים, ואף ביכול לקיים בהוצאה יותר מחומש שפטור כדאיתא בסי' תרנ"ו הוא משום דסך גדול כזה מחשיבו לאנוס לענין עשה. או דלא חייבתו תורה לקיים חיובו ביותר מחומש אף שהוא חייב, והוא כעין הא דמסדרין לבע"ח שאף שהוא עדין חייב מ"מ מסדרין ואינו משלם³⁵... אבל בצדקה הוא תנאי בהחיוב דרק כשמשגת ידו נאמר מצות צדקה. והוא למה דבארתי כר"ע ולא כבן פטורא, וממילא אין טעם לחייבו למות ולא לעבור ונמצא שנקט הרמב"ם דין דר"ע. ופשוט שתנאי זה הוא מקרא דוחי אחיך עמך וכדמסיק שם הרמב"ם קרא זה ויהיה כוונתו לתנאי דידו משגת. וכן במנין המצות כתב ליתן צדקה כמסת ידו, משמע שהוא תנאי בחיוב ולא לשעורא, שלא שייך למנקט שעור בשם המצוה".

²⁷ אמנם, אפשר שגם ערה"ש יודה שאינו צריך לוותר על מותרותיו כדי לספק לאחר מותרות די מחסורו אשר יחסר לו, שהרי דיבר על מצב שהעניים יגועו. וצ"ע. וראוי להזכיר כאן את דברי הרמב"ם בספר המצוות (מצות עשה קצ"ה) ודברי ספר החינוך (מצוה תע"ט), שאף עני מחויב לתת **למי שלמטה ממנו**.

²⁸ סי' רנ"א סעי' ג'.

²⁹ ס"ק ו'.

³⁰ ב"מ דף ל"ג.

³¹ "דשלו קודם" – רש"י.

³² דברים ט"ו, ד'.

³³ שם כ"ב, א'.

³⁴ שם ג'.

³⁵ עיי' שו"ע חו"מ סי' צ"ז סעי' כ"ג.

ב. שיעור הוצאת ממון בצדקה ובשאר מצוות

1. היחס בין סוגיית כתובות לסוגיית ב"ק – דעת תוס' ורבנו ירוחם

במסכת כתובות³⁶ "א"ר אילעא: באושא התקינן, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש... שמא יצטרך לבריות". ופירש רש"י: "המבזבז לעניים, [אל יבזבז יותר] מחומש שבנכסיו שלא יצטרך לבריות"; ומשמע שרוצה לומר, שתקנה זו נאמרה דווקא לעניין צדקה, ולכן כתב "המבזבז לעניים" בדווקא, וכן כתבו גם תלמידי רבנו יונה³⁷ "אל יבזבז לצדקה יותר מחומש" וכו'.³⁸

ובבבא קמא³⁹ מובא "אמר רב הונא: במצוה עד שלישי. מאי שלישי? אילימא שלישי ביתו, אלא מעתה אי איתרמי ליה תלתא מצותא ליתב לכוליה ביתיה?! אלא אמר ר' זירא: בהידור מצוה עד שלישי במצוה... במערבא אמרי משמיה דרבי זירא: עד שלישי משלו, מכאן ואילך משל הקב"ה". וכתבו תוס'⁴⁰, שמקושיית הגמרא "אילימא שלישי ביתו... אי איתרמי ליה תלתא מצותא ליתב לכוליה ביתיה" – משמע שאפילו על מצוה עוברת אין צריך לבזבז כל ממון; והוסיפו "ואפילו שלישי ביתו משמע דלא מחייב, ואמרינן נמי המבזבז אל יבזבז יותר מחומש", ומשמע שהבינו שתקנת אושא שלא לבזבז יותר מחומש – נאמרה בכל המצוות. וכדבריהם כתב גם הרא"ש⁴¹.

המהר"ץ חיות⁴² הביא את קושיית המור וקציעה על דברי התוס', שאין צריך לבזבז כל ממון על המצוה, שהרי מכים אותו עד שתצא נפשו כדי שיקיים מצות עשה, ואם כן לא יהיה ממון חביב מגופו! ותירץ המהר"ץ חיות ע"פ דברי הרמב"ן⁴³, שמה שמכים אותו עד שתצא נפשו – אינו מחמת חומר המצוה, אלא משום שהוא מורד בה', "ומקרי מבעט ומראה שלהכעיס אינו רוצה לקיים מצות התורה". וזה דווקא באומר 'איני עושה', מה שאין כן כאן, שאינו יכול לקיים.

הבית יוסף⁴⁴ הביא את דברי רבנו ירוחם⁴⁵ שכתב "ודקדקו המפרשים דאין אדם חייב הון רב בשביל מצוה כגון לולב או אתרוג וכיוצא בו דהא אמרינן המבזבז אל יבזבז יותר מחומש... ומכל מקום בעישור נכסיו חייב לקנותו והעישור כמו שפירשתי בצדקה ואפילו היא מצוה עובר אל יבזבז יותר מחומש". ועל סוף דבריו, שבעישור חייב לקנותו, כתב הבית יוסף "ולא ידעתי מנין לוי",

³⁶ דף נ'.

³⁷ בשיטה מקובצת שם.

³⁸ ועיי' בשיטה מקובצת בשם הרב המעילי, שכתב שהוא כשיעור שני מעשרות שהיו מפרשים ישראל בכל שנה. ואת הראשון יש לו רשות להוציא לכל דבר מצוה, ואפילו לצורך עצמו ולכתוב ספרים ללמוד בהם ולהשאילם – כמעשר שני שהיה נאכל לו לבני ביתו בירושלים; ואת השני יתן לבני עניים – כמו שהיה נותן מעשר ראשון לכהנים וללויים למען יתחזקו בתורת ה', ומעשר עני לעניים.

³⁹ דף טי'-טו'.

⁴⁰ ד"ה "אילימא שלישי ביתו".

⁴¹ ונראה לי שיש מחלוקת בין התוס' לרא"ש, שעל המעשה דרבן גמליאל שקנה אתרוג באלף זוז (סוכה דף מ"א): כתבו תוס' שחשיב ליה רבותא וא"כ לדעתם המעשה כפשוטו, שקנה את האתרוג באלף זוז וזוהי רבותא, וא"כ אין חיוב לבזבז יותר מחומש, אך אם רוצה לבזבז אע"פ שאינו חייב תבוא עליו ברכה, ואילו הרא"ש ורבנו ירוחם כתבו שהיא גוזמא ומשמע שמה שהביאם לזה הוא שלדעתם אסרו חכמים לבזבז יותר מחומש.

⁴² חידושים לב"ק דף ט'.

⁴³ שמות כ', ז'.

⁴⁴ ס"י תרנ"ו.

⁴⁵ נתיב י"ג חלק ג'.

וביאר הביאור הלכה⁴⁶, שקושיית הבית יוסף היא שאף על פי שהון רב אין אנו חייבים ואף לא שליש בית, הרי על כל פנים אי אפשר ללמוד את השיעור מצדקה, שכן צדקה היא מצוה שאינה עוברת, ואפילו אם יש עניים לפניו – יכולה להתקיים על ידי אחרים, מה שאין כן באתרוג וכדומה שהיא מצוה עוברת וחלה על גופו של אדם. ותירץ הביאור הלכה בדוחק, שכוונת רבנו ירוחם היא שלכל הפחות מעשר צריך להוציא על המצוה, שלא יהיה גרוע מצדקה, אבל לא התכוון להחליט שיעור מעשר. ומ"מ פגשו חבל ראשונים מדברים בסגנון אחד, שתקנת אושא שייכת בכל המצוות כשם שהיא שייכת בצדקה, והמור וקציעה והביאור הלכה התקשו בדבריהם כל אחד מטעמו.

2. דעת הראב"ד

הראב"ד⁴⁷ כתב על דברי רב הונא, שבמצוה עד שליש: "קשיא לי, וכי יש דמים למצות, ואיך יכול לומר שלא יקנה לולב ואתרוג אלא כדי כך וכך, ומי שם להם דמים והלא מצוה אחת חשוב כל ממונו. וי"ל עד כדי שלא יבוא לידי עוני ויצטרך לבריות, כמו שאמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש".

בהשקפה ראשונה על דבריו "עד כדי שלא יבוא לידי עוני", נראה שלא התכוון לכתוב שיעור מסוים, אלא די שיראה שלא יבוא לידי עוני. ומה שהביא את דברי הגמרא בכתובות "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש", הוא לראיה שהתורה הקפידה שלא יבוא האדם לידי עוני (ויש להטעים על פי מה שהביא הכלי חמדה בפרשת ויצא⁴⁸ מספר רביד הזהב⁴⁹, שיש איסור להעני מ"לא יהיה בך אביון"⁵⁰). וכן מוכח מהמשך ביאורו על דברי מערבא⁵⁰ "עד שליש משלו", שכתב "פירוש, בהידור מצוה עד שליש למצוה לקנות לו לולב נאה אם יש לו מעט או הרבה, אבל יותר משליש לפי מה שיתן לו הבורא עושר ונכסים"; הרי שאפילו לגבי תוספת שליש להידור מצוה כתב שחייב בין אם יש לו מעט או הרבה ולא הגדיר בזה שיעור, כל שכן במצוה עצמה.

וכן כתב הנמוקי יוסף בב"ק שם, ש"צריך להוסיף שליש מיגיעו ודוחק את חייו כדי להדר את המצוה, מכאן ואילך... אם זימן לו הקב"ה ממון שלא מיגיעו יוסיף ואם לאו חייו קודמים ודיו בתוספת שליש"⁵¹.

סוף דבר, עלה בידינו שלדעת התוס', הרא"ש ורבנו ירוחם – משמע שתקנת אושא נאמרה לגבי כל המצוות, ולעומת זאת, לדעת הראב"ד, הרמ"א והנמו"י – לא נאמרה תקנת אושא אלא לגבי מצות צדקה, ואילו לגבי שאר מצוות השיעור הוא שלא יבוא לידי עוני כזה שיזדקק לבריות, אך צריך

⁴⁶ ס"י תרנ"ו, ד"ה "יותר מחומש".

⁴⁷ הובא בשיטה מקובצת ב"ק דף ט'.

⁴⁸ אות ד'.

⁴⁹ פרשת ואתחנן.

⁵⁰ שם דף ט'.

⁵¹ ועייש שהוסיף בשם הרמ"ה, ש"אם העשיר מיגיעו והרי הוא יכול להוסיף יתר על שליש ואין חייו נדחקין בכך, כמי שזימן לו הקב"ה שלא מיגיעו דמי, כענין שנא' כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל". אמנם, רש"י פירש דברי הגמרא "עד שליש משלו מכאן ואילך משל הקב"ה" – לענין שכר, וכתב "דהיינו אותו שליש שיוסיף בהידור מצוה משלו הוא שאינו נפרע לו בחייו, כדאמרינן היום לעשותם ולא היום ליטול שכרם. מכאן ואילך – מה שיוסיף בהידור יותר על שליש, יפרע לו הקב"ה בחייו". ונראה שדעתו שאף עד שליש אינו צריך לדחוק עצמו. וכן נראה בר"ן בסוכה (דף ט"ז). מדפי הרי"ף, ד"ה "ולהדור מצוה", שאפילו למצוה עצמה אין צריך לדחוק עצמו, שכתב "כל חד וחד מיחייב ליתן כפום ממוניה כדי לקיים מצות עשה". והיש"ש בב"ק (פרק א', ס"י כ"ד) כתב: "בודאי מי שחייו נדחקים, אפילו שליש אין צריך להוסיף בעבור הידור מצוה, ואפי' אפשר המצוה עצמה אין צריך לקנות אם חייו נדחקים ואף שעוברת" וכו'.

אפילו להידחק בשביל המצוה. אמנם, מוכח מהגמרא, שאף למצוה עצמה אינו חייב לבזבז שלישי ממונו, אך לא התפרש איזה שיעור מממונו כן מחויב להוציא על המצוה.

3. סתירה לכאורה לסוגיה בב"ק מהסוגיה בקידושין

במסכת קידושין⁵²: "תנו רבנן, הוא לפדות ובנו לפדות – הוא קודם לבנו. רבי יהודה אומר: בנו קודמו, שזה מצותו על אביו וזה מצות בנו עליו. אמר רבי ירמיה: הכל מודין כל היכא דליכא אלא חמש סלעים הוא קודם לבנו, מאי טעמא מצוה דגופיה עדיפא". ועוד שם: "תנו רבנן, לפדות את בנו ולעלות לרגל – פודה את בנו ואחר כך עולה לרגל", ומפורש בגמרא, שאף על פי שאין לו אלא חמישה סלעים – צריך להוציאם על מצות פדיון הבן. וצריך ליישב סוגיה זו עם סוגיית הגמרא בב"ק, שמפורש ממנה שאין צריך לבזבז יותר משליש ממונו.

הביאור הלכה⁵³ יישב את סתירת הסוגיות בכך שפירש שהסוגיה בב"ק דנה במצב שבו מייקרים את המצוה יותר משוויה, ומבררת שם עד כמה חייב להוציא ומה נחשב כבר כאונס. וסלקא אדעתין, שצריך להוציא עד שליש ביתו, ובמסקנה – אין צריך להוציא אלא עד יוקר של שלישי יותר משוויה האמיתי של המצוה. אמנם, כל זה כאשר מייקרים את המצוה יותר משוויה, אך אם שוויה האמיתי של המצוה הוא כל ממונו – הרי הוא מחויב להוציא עליה כל ממונו, שהרי אין דמים למצוות, כמבואר בסוגיה בקידושין – שאם אין לו אלא חמישה סלעים צריך לפדות בהם את בנו. כתירוץ הזה ממש כתב גם החלקת יואב⁵⁴, והוסיף שכן פסק להלכה בעל העיטור. העיטור הובא בטור⁵⁵, וזו לשונו שם: "מי שאין לו יין (לארבע כוסות בליל הסדר) עבר אדרבנן דאמרי ולא יפחתו לו מארבע כוסות, וצריך למכור מה שיש לו לקיים מצות חכמים, ולא יסמוך על הפת, שאם קיים כוס אחד לא קיים השלשה. לכן ימכור מה שיש לו ולהוציא הוצאות עד שימצא יין או צמוקים, כמו שאדם צריך לחזר אחר לולב ואתרוג". הרי שכתב במפורש שצריך להוציא כל ממונו אפילו על קיום מצוה מדרבנן.

הכלי חמדה⁵⁶ כתב, שבעל העיטור מפרש שהסוגיה בב"ק נאמרה דווקא לגבי מצוות כאתרוג, ששם אף אם לא יהיה לו משלו – יוכל לקיים המצוה בשל אחרים, אך במצוות שאינו יכול לקיים בשל אחרים – ודאי צריך לבזבז אף כל ממונו עבור המצוה, ואף אם מייקרים לו אותה יותר משוויה⁵⁷. אמנם, ברוב הראשונים מבואר שלא כבעל העיטור, אלא אינו מחויב להוציא כל ממונו על המצוה⁵⁸.

⁵² דף כ"ט. כ"ט.

⁵³ סי' תרנ"ו, ד"ה "אפילו".

⁵⁴ חלק א', דיני אונס ענף ז'.

⁵⁵ או"ח סי' תפ"ג.

⁵⁶ פרשת ויצא, אות ד'.

⁵⁷ ולכאורה קשה, כיון שיכול לקיים את המצוה בשל אחרים – מדוע ב'הוהו אמינא' מחויב מדינא להוציא? ואין כאן מקום להאריך, ועיי' ברמ"א או"ח סוף סי' תרנ"ח.

⁵⁸ והיינו דווקא במצוות עשה, אבל במצוות לא תעשה כבר כתב הרשב"א (ב"ק דף ט'), הובא ברמ"א או"ח סוף סי' תרנ"ו ויו"ד סי' קנ"ז סע' א'), שמחויב להוציא כל ממונו ולא לעבור. ובמהר"ץ חיות (ב"ק דף ט'): הביא את קושיית היעב"ץ במור וקציעה, שהרי על עשה שדוחה לא תעשה אינו מחויב להוציא כל ממונו, קל וחומר שעל לא תעשה אינו מחויב! ותירץ ע"פ דברי הרמב"ן (שמות כ', ז'), שחומריתה של מצות לא תעשה היא במה שכשעובר עליה בקום עשה הרי הוא מורד ומבעט, וממילא כאשר עובר עליה לצורך מצות עשה – איננו מורד. ועפ"ז מובן שדווקא על לא תעשה צריך לבזבז כל ממונו, שכן אם יעבור עליה בקום עשה הוא מורד, מה שאין כן מצות עשה שעובר עליה בשב ואל

והסביר הכלי חמדה, שהראשונים פירשו את סוגיית קידושין באדם שהינו עשיר אלא שכרגע אין לו חמישה סלעים ואינו מוצא למי למכור קרקעותיו. ובדומה לזה כתב הביאור הלכה⁵³, שהראשונים מפרשים את סוגיית קידושין באדם המשתכר ממלאכתו, ואף על פי שכרגע אין בידו אלא חמישה סלעים – הלא אם יפדה בהם את בנו לא יעני, שהרי למחר ישתכר שוב, וכיון שכן – מחויב להוציא סלעים אלו על המצוה⁵⁹.

הרי שנתבארה לנו סתירת הסוגיות בארבעה דרכים:

א. שכאשר המצוה נמכרת בשוויה – חייב להוציא עליה אף את כל ממונו, כמבואר בקידושין. אמנם אם מייקרים אותה יותר משוויה – מבואר בב"ק, שכאשר היוקר הוא יותר משליש השווי, הרי הוא אנוס.

ב. שבמצוה שאינו יכול לקיימה אלא משלו, כפדיון הבן – מחויב להוציא כל ממונו. אמנם, אם יכול לקיימה משל אחרים – יוציא רק שיעור שלא יעני ממנו.

ג-ד. שהסוגיות מסכימות שאין להוציא ממונו על המצוה באופן שישאר חסר כל, אלא שבסוגיית קידושין התבאר, שאם לא ישאר חסר כל משום שיש לו קרקעות או שיכול להשתכר למחר – מחויב להוציא כל ממונו⁶⁰.

סיכום

נמצא, שלשיטת תוס', הרא"ש ורבנו ירוחם – תקנת אושא ש"המבזבז אל יבזבז יותר מחומש⁶¹, מתייחסת לכל המצוות. ולשיטת הראב"ד, הרמ"ה, הר"ן והנמו"י – תקנת אושא מתייחסת דווקא למצות צדקה, כמו שפירש רש"י בכתובות⁶² את דין "המבזבז לעניים", והיינו משום "וחי אחיך"⁵, שבמצות צדקה בייחוד חסו שלא יעני בעצמו, ובשאר מצוות צריך לבזבז יותר מחומש.

נראה, שיש להלום מחלוקת זו עם חקירתנו שבחלק א'. שלסוברים שתקנת אושא שייכת למצות צדקה כמו לשאר המצוות⁶², מסתבר לומר שמצות צדקה עניינה חובה מעשית החלה על האדם למעשה נתינת הצדקה, ובזה היא שווה לשאר המצוות. ואילו לסוברים שעל שאר המצוות לא נאמרה תקנת אושא, וצריך להוציא עליהן אף יותר מחומש, מסתבר לומר שמצות הצדקה עניינה תיקון מצבו של העני, וממילא שייך בה החשש שמא על ידי קיומה יעני בעצמו, ואילו בשאר מצוות – רק באופן שנחשב כאנוס אינו מחויב להוציא ממונו על המצוה.

גדרי תקנת אושא

1. דעת הרי"ף והרא"ש – שאסור לתת יותר מחומש

תעשה. ונראה שזוהי סברת החתם סופר (בגיליון השו"ע או"ח סי' תרנ"ו) והפרי מגדים (שם באשל אברהם ס"ק ח'), שכתבו דלא בעשה ולא תעשה תליא מילתא, אלא בקום עשה ושב ואל תעשה. אמנם, הריב"ש (שו"ת סי' שפ"ז) כתב בפירוש שאין הדבר תלוי במה שעובר על המצוה בקום עשה, אלא בחומרתה העצמית של מצות לא תעשה. ועיי' רע"א בגיליון השו"ע יו"ד סי' קנ"ז, על ההג"ה בסעי' א' שם.

⁵⁹ וצ"ע אם שני הפירושים האחרונים עולים דווקא לראשונים הסוברים שתקנת אושא מתייחסת רק לצדקה, ואילו לשאר מצוות יוציא יותר מחומש ממונו, או שמא גם הסוברים שתקנת אושא היא בכל המצוות יסכימו לזה. ואפשר שיסכימו דווקא לפירוש הכלי חמדה ולא לפירוש הביאור הלכה.

⁶⁰ ועיי' בכלי חמדה שם שתירץ בעוד אופנים את מה שנראה לכאורה כסתירה בין סוגיית ב"ק, כפי שפירשו רוב הראשונים, ובין סוגיית קידושין.

⁶¹ כתובות דף נ'.

⁶² וכמו שנמצא מפורש בדברי רבנו ירוחם שהובאו בבית יוסף סי' תרנ"ו.

על דברי הגמרא⁶¹ "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש", הקשה השיטה מקובצת⁶³ מדברי המדרש⁶⁴, המספר שרבי טרפון נתן לרבי עקיבא שש מאות קונטרין של כסף ע"מ שיקנה בהם שדה שיתפרנסו ממנה שניהם. הלך רבי עקיבא וחילקם לסופרים ומשנים ולאילו שעוסקים בתורה. לימים ביקש רבי טרפון לראות את אותה שדה, נטלו רבי עקיבא והראהו סופרים ומשנים ואלו העוסקים בתורה. אמר רבי טרפון, וכי יש אדם הנותן **כל שיש לו** חנם, שכרו היכן הוא⁶⁵. אמר לו רבי עקיבא: אצל דוד מלך ישראל, שנאמר בו⁶⁶ "פָּזַר נֶתַן לְאֲבִיוֹנִים צְדָקְתוֹ עֲמַדַת לְעַד". מדברי המדרש, כפי שפירשו השיטה מקובצת, עולה כי מותר לאדם לפזר את כל ממונו!

תירץ השיטה מקובצת בשני אופנים: א. אף על פי שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש, מכל מקום אם עבר ופיזר – צדקתו עומדת לעד, דהיינו שלעולם יהיה לו ממון כדי לעשות צדקה ולא יחסר לו; ב. יש חילוק בין לימוד תורה לבין צדקה לעניים, שלתלמוד תורה מותר אף יותר מחומש, כמעשהו של רבי עקיבא, ואילו לעניים עד חומש ולא יותר, וזהו שכתב רש"י⁶⁷ "המבזבז – לעניים".

ויש נפקא מינה לדינא בין התירוצים; שלתירוץ הראשון אין איסור לתת לצדקה יותר מחומש, אלא שחומש הוא מעין גדר של יציאה ידי חובת המצוה. אמנם, לתירוץ השני משמע שיש איסור לתת יותר מחומש⁶⁸, וכך משמעות הלשון "אל יבזבז יותר מחומש", ואפשר שמתוך כך נזקק השיטה מקובצת לתירוץ השני (ומה שיש חילוק בזה לדעת השיטה מקובצת בין עניים לתלמוד תורה, נראה שהטעם הוא כמו מה שכתבנו לעיל – שבצדקה לעניים שייך במיוחד לחשוש שמא יעני הוא בעצמו; ומבחינה רעיונית נראה, שבשביל צדקה לעניים שהיא קיומו של עני מסוים או עניים פרטיים, אין לסכן את קיומו הפרטי של הנותן, מה שאין כן לתורה שהיא קיומו של כלל ישראל). וכן נראית דעת הרי"ף והרא"ש, שכתבו דהנ"מ מחיים, אבל לאחר מיתה יכול לבזבז יותר מחומש, ומשמע שמחיים יש איסור⁶⁹. ונראה שעד חמישית לא נתנו שיעור כמה חייב לתת, אלא רק שלא יתן יותר מחמישית.

2. קשיים לכאורה בדברי הרמב"ם בהלכה זו

הרמב"ם בהלכות מתנות עניים⁷⁰ כתב: "בא עני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותן לו כפי השגת ידו, וכמה, עד חמיש נכסיו מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו בינוני, פחות מכאן עין רעה". ואם כן, מהותו של שיעור חומש היא מצוה מן המובחר, כאשר אין ידו משגת למלא את די מחסורו של העני.

⁶³ ד"ה "המבזבז".

⁶⁴ ויקרא רבה פרשה ל"ד אות ט"ז.

⁶⁵ לשון המדרש: "אמר ליה (רבי טרפון): אית בר נש יהב מגן, אפוכי דידיה הן היא", ופירש השיטה מקובצת כמו שכתבנו. אמנם, העץ יוסף ומהרז"ו פירשו אחרת – וכי יש אדם הנותן חנם, כלומר בלא שטר ראייה, אפוכי דידיה (=שטר) היכן הוא? וענה רבי עקיבא, שהשטר מונח אצל דוד המלך.

⁶⁶ תהלים קי"ב, ט'.

⁶⁷ כתובות דף נ'.

⁶⁸ וכן כתב רב אחאי גאון בסוף שאילתא ס"ד.

⁶⁹ דבר זה נלמד ממעשה דמר עוקבא (כתובות דף ס"ז:). ועיי' בשיטה מקובצת כתובות דף נ'. (בשם תלמידי רבנו יונה), שאפילו בשעת מיתה לא יבזבז הכל אלא יניח קצת ליורשיו, והיינו כדי שלא יהיה מעבורי אחסנתא (בבא בתרא דף קל"ג: וכתובות דף נ"ג). ובשאלות כתב שיעור שלישי ע"פ גירסתו במעשה דמר עוקבא. ועיי' העמק שאלה שם אות י"ג.

⁷⁰ פרק ז' הלכה ה'.

ובמסכת פאה⁷¹ "אלו דברים שאין להם שיעור... גמילות חסדים" וכו'. כתב הרמב"ם בפירושו: "ומה שאמר בכאן גמ"ח אין לה שיעור רוצה לומר לעזור האדם בגופו, אך שיעזור אותו בממונו יש לו שיעור והוא חמישית ממנו, ולא יתחייב לתת יותר מחמישית ממנו לבד אם עשה כן במדת חסידות, ואמרו נמנו באושא להיות אדם מפריש חומש נכסיו למצוה וביאור זאת ההלכה אצלי מה שאומר, והוא: כשהאדם יראה שבאים שבוים שהוא חייב לפדותם כאשר צוה הקב"ה או רעבים או ערומים שהוא חייב להשביעם ולכסות מערומיהם כמו שאמר די מחסורו אשר יחסר לו, ופירושו למלאות חסרונם כשיהיה מה שיחסר להם או מה שיצטרכו לפדיונם פחות מחמישית ממנו או כפי חמישיתו, אבל אם יצטרך לתת להם יותר מן החומש יתן חמישית בלבד ויסתלק מלתת עוד, ולא יהיה עון עליו בהמנעו להשלים כל מה שצריך להם לפי שצרכם יותר מן החומש, אבל אם לא נזדמן לו דבר מאשר זכרנו יוציא החומש מן הריוח ולא מן הקרן ויתנהו בצרכי מצות".

ולכאורה דברי הרמב"ם קשים, שהן בהלכות והן בפירוש המשנה לכאורה לא הזכיר כלל את הגמרא בכתובות, שמשמע ממנה שיש איסור לבזבז בצדקה יותר מחומש, ואף כתב שיש מידת חסידות ביותר מחומש! ועוד קשה, שבפירוש המשניות כתב שיש חיוב לתת עד חומש, ואילו בהלכות כתב שחומש הוא עין טובה בלבד?

3. דעת הירושלמי במהות השיעור

בירושלמי במסכת פאה⁷² נזכרה תקנת אושא בשינוי מהמובא בתלמוד בבלי במסכת כתובות, וכך נאמר שם: "באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוה". מלשון הירושלמי אכן משמע שאין איסור ביותר מחומש, אלא שחומש הוא השיעור הראוי. אלא שבאמת יש להסתפק בכוונת הירושלמי, שהתחיל סוגייתו (על המשנה המונה את מצות גמילות חסדים בין הדברים שאין להם שיעור) במילים "הדא דתימר בגופו אבל בממונו יש לו שיעור"; שיעור זה הוא חומש, כתקנת אושא, ולא מפורש האם זה שיעור למעלה או למטה (מקסימאלי או מינימאלי), והקשו על תקנת אושא – שאם מפריש חומש בכל שנה, הרי שבחמש שנים יאבד את כל ממונו? ותירצו – בתחילה לקרן ומכאן ואילך לשכר. משמע שהירושלמי מפרש בתקנת אושא שמחויב אדם להפריש בכל שנה לפחות חומש, ומשום כך קשה שלאחר חמש שנים יוותר חסר כל.

אמנם, בהמשך הדברים הביאו בירושלמי "מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים, שלח לו ר"ג: והלא אמרו חומש מנכסיו למצות"⁷³, ומשמע שאסור להפריש יותר מחומש, ולכאורה הרישא והסיפא קשים אהדדי (ועיין לקמן יישוב לסתירה זו). אמנם, אפילו אם נפשוט שכוונת הירושלמי היא שחומש הוא שיעור 'עין יפה' בצדקה, קשה לומר שמכאן הוציא הרמב"ם את דינו, שהרי לכאורה זוהי מחלוקת בין התלמודים – שלירושלמי ראוי להפריש חומש לצדקה ולבבלי אסור להפריש יותר מחומש, ואם כן היה לו לרמב"ם ללכת בעקבות התלמוד הבבלי⁷⁴.

4. יישוב הברכי יוסף והאהבת חסד לדברי הרמב"ם

⁷¹ פרק א' משנה א'.

⁷² פרק א' הלכה א'.

⁷³ ועיי' ערכך דף כ"ח. "מעשה באחד שבקש לבזבז יותר מחומש ולא הניחו לו חבריו, ומנו – רבי ישבב. ואמרי לה: רבי ישבב, ולא הניחו לו חבריו, ומנו – רבי עקיבא".

⁷⁴ כמו שפשוט בכללי הפוסקים – עיין למשל כנסת הגדולה, הנדפס בסוף מסכת ברכות, כללי התלמוד אות ס"ח.

הברכי יוסף⁷⁵ והאהבת חסד⁷⁶ תירצו, שיש חילוק בין מצב שבו יש עניים לפניו, לבין מצב שאין לפניו עניים השואלים ממנו, אלא שהוא מבקש לעשות מצוות בממונו; והיינו, שכאשר יש לפניו עניים – יש עליו מצוה חיובית מן התורה של "פֶּתַח תְּפַתַּח אֶת יַדְךָ לְיוֹם⁷⁷, ואם אינו נותן – עובר בלאוים. במצב זה לא הגבילו חז"ל, ויכול לתת כמה שרוצה. וכמעשה אלעזר איש בירתא⁷⁷, ש"כד הוּו חזו ליה גבאי צדקה הוּו טשו מיניה, דכל מאי דהוה גביה יהיב להו" (וזה רק מידת חסידות, שהרי "חייך קודמים", כפי שנתבאר לעיל). אמנם, כאשר אין עניים לפניו, אלא שהוא מעצמו מבקש להפריש ממנו לדבר מצוה – בזה הגבילו חז"ל שלא יבזבז יותר מחומש.

ויש להביא ראיה לזה, מכך שבהלכות צדקה כתב הרמב"ם שיעור חומש כיעין יפה' (ומפרש בדבריו שזהו כשבא העני ושאל די מחסורו), ואילו בהלכות ערכים וחרמים⁷⁸, כאשר האדם מעצמו בא ורוצה להקדיש נכסיו, כתב הרמב"ם "לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו... אלא כל המפזר ממנו במצוות אל יפזר יותר מחומש, ויהיה כמו שצונו נביאים מכלכל דבריו במשפט", ומהקדש נלמד גם לצדקה שאינו מחויב בה⁷⁹ (ועיין כלי חמדה⁸⁰, שביאר באופן אחר מדוע כתב הרמב"ם את האיסור לבזבז יותר מחומש בהלכות ערכין ולא לגבי צדקה). וזכינו עוד מדברי הברכי יוסף והאהבת חסד, שמעתה נוכל לומר שהירושלמי והבבלי לא חולקים, אלא שהירושלמי קבע את הדין במצב שיש עניים לפניו – שאז חומש הוא השיעור הראוי ממידת עין טובה, ואילו הבבלי דיבר על המבזבז במצב שאין עניים לפניו, שאז אסור לבזבז יותר מחומש. ויש להוסיף, שאף המעשה ברבי ישבב המובא בירושלמי (שמחמתו הסתפקנו בדעת הירושלמי), הוא כשלא היו עניים לפניו, ומעשה שהיה כך היה.

5. עוד בעניין דברי הרמב"ם בפירוש המשנה ובהלכות

כל דברינו הללו מועילים ליישב את הקושי הראשון בדברי הרמב"ם – מדוע הזכיר בהלכות צדקה חומש כשיעור עין יפה, ולא הזכיר את האיסור. אך הקושי השני, שלכאורה דברי הרמב"ם סותרים זה לזה, שבהלכות כתב ששיעור חומש הוא עין יפה ואילו בפירוש המשנה משמע שהוא חובה, עומד בעינו, והברכי יוסף אכן השאירו בצריך עיון.

וליישב את דברי הרמב"ם הללו, כתב האהבת חסד שאפשר שיש חילוק בין אדם שצריך לדחוק את חייו כדי לתת חומש, שלגביו אין חיוב שהרי חייו קודמים, ואם נתן חומש הרי זו עין יפה, לבין אדם שחי ברווח, שלגביו שיעור חומש הינו חובה. אמנם, האהבת חסד מעיר שמפוט דברי הרמב"ם נראה שכל השיעורים נאמרו רק לגבי מי שאין ידו משגת לתת די מחסורו של העני, אך מי שידו משגת – הרי הוא מחויב לתת די מחסורו.

⁷⁵ יו"ד סי' רמ"ט ס"ק א'. ועי' שירי ברכה שם ס"ק א'.

⁷⁶ חלק ב' פרק י"ט סעי' ד' בהגה"ה.

⁷⁷ תענית דף כ"ד.

⁷⁸ פרק ח' הלכה י"ג.

⁷⁹ ועי' באהבת חסד שם, שע"פ חילוק זה מובן הקל וחומר שעושה רבי אלעזר בן עזריה בערכין (דף כ"ח.), שאם לגבוה (=הקדש) אין אדם רשאי להחרים כל נכסיו – על אחת כמה וכמה שיהיה אדם חס על נכסיו (רש"י – להדיוט), והיינו לצדקה לעניים, כמבואר ברש"י בהמשך הסוגיה שם.

⁸⁰ פרשת ויצא, אות ד'.

לעניות דעתי נראה, שאפשר להוסיף עוד ביאור בדברי הרמב"ם. והוא, שאף כשעומד עני לפניו, יש לחלק בין עני השואל דבר מה הצריך לו עכשיו, לבין עני המתפרנס מן הצדקה⁸¹; שכן כשם שאדם העובד לפרנסתו אינו מרוויח בכל יום בדיוק את הצריך לו לאותו יום, ופרנסתו היא מסך רווחי אותו החודש או השנה, כך גם עני המתפרנס מן הצדקה אינו שואל בשביל דבר מסוים הצריך לו עתה, אלא שכך היא פרנסתו.

ואע"פ שנראה, שבין בעני זה ובין בעני זה מוטלת על האדם מצוה חיובית, ואם אינו נותן – עובר ב"לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך"⁸², אפשר שבשביל צורך עכשווי של העני – חייב לתת חמישית⁸³. אמנם, בעני המתפרנס מן הצדקה, שמתן זה אינו לדבר מסוים החסר לעני אלא מצטרף לחשבון פרנסתו הכוללת – אין חיוב לתת חומש, אלא רק מצד טובת עין⁸⁴. ונראה, שמשום חילוק זה דקדק הרמב"ם בלשונו בפירושו המשנה, שבו הגדיר את שיעור חומש כחובה, וכתב "כשהאדם יראה שבויים... או רעבים או ערומים", שכל אלו הינם בעלי צורך מידי, עכשווי וחיוני.

ויהי רצון "שלא יצטרכו עמך בית ישראל זה לזה ולא לעם אחר בתוך ברכה במעשה ידיהם"⁸⁵, ויקוים בנו "והותרך ה' לטובה בפרי בטנך ובפרי בהמתך ובפרי אדמתך, על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיך לתת לך. יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשה ירך, והלית גוים רבים ואתה לא תלוה. ונתנך ה' לראש ולא לזנב והיית רק למעלה ולא תהיה למטה, כי תשמע אל מצות ה' אלהיך אשר אנכי מצוך היום לשמר ולעשות"⁸⁶.

⁸¹ יש להעיר, שאין הכוונה למחזור על הפתחים, שהרי עני כזה בכל מקרה נזקקים לו רק למתנה מועטת.

⁸² דברים ט"ו, ז'.

⁸³ ואפשר שמצד עיקר דין תורה היה צריך לתת אף יותר, אלא שגדרו חז"ל שביותר מחומש נקרא אנוס. ועיי' ספר הזכרונות לרבי צדוק הכהן, מצות האמונה אות א', ושו"ת חת"ס יו"ד סי' רכ"ט.

⁸⁴ ולכאורה היה מקום לחלק בין צרכים חיוניים לצרכים שאינם חיוניים, אלא שבפירושו אמרו חז"ל (כתובות דף ס"ז:) "אשר יחסר לו" (דברים ט"ו, ח') – אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו". ואפשר שהגדרת צורך חיוני תלויה בהרגליו הקודמים של האדם; שהרי אע"פ שאמרו "אפילו סוס לרכוב עליו" וכו', הרי אמרו גם "אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעשרו" (שם). ועיי' שיטה מקובצת כתובות שם בשם תלמידי רבנו יונה, שדין זה של 'סוס לרכוב עליו' הוא דווקא בעשיר שירד מנכסיו והיה מורגל לזה מקודם; ועיי' שם בשם הגאונים, שגם זה דווקא במקרה שעדיין לא נתפרסם בעניותו, משום כבודו, ואם כן – מה שמגדיר מותרות אלו כצורך לעניין צדקה, הוא הבושה.

⁸⁵ תפילת כהן גדול בסוף סדר עבודת יום הכיפורים.

⁸⁶ דברים כ"ח, י"א-י"ג.